

Людмила Войтова

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (20–30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

У вдосконаленні навчально-виховного процесу загальноосвітніх навчальних закладів важливу роль відіграє творче переосмислення і використання історико-педагогічного досвіду виховання і навчання, пошук шляхів розвитку української школи. У цьому контексті особливе значення має досвід 20–30-х років ХХ століття: запровадження у трудових школах комплексної системи навчання, в основу якої було покладено краєзнавство як концептуальну ідею побудови навчально-виховного процесу; підготовка вчителів до краєзнавчої роботи в школі; створення навчально-методичної літератури з краєзнавства.

Розвиток шкільного краєзнавства у своїх дослідженнях розглядали такі сучасні вчені як В. Бугрій, Г. Дем'янчук, Б. Дем'янчук, А. Дем'янчук, Н. Рудницька, М. Соловей, О. Сухомлинська та ін.

Мета статті – з'ясувати стан дослідженості проблеми розвитку шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України у 20–30-х роках ХХ століття.

Історіографічний аналіз дослідження розвитку шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України у 20–30-х роках ХХ століття здійснено відповідно до розробленої О. Сухомлинською [22] та Н. Гупаном [7], періодизації розвитку педагогічної думки в Україні. Що стосується шкільного краєзнавства, ми вирізняємо такі періоди.

Перший період (1917–1920-ті роки) – характеризується становленням та розвитком шкільного краєзнавства у загальноосвітніх навчальних закладах України. Запровадження краєзнавства у навчально-виховний процес було пов'язано з глибокими політичними та соціально-економічними змінами, що визначали створення нової системи освіти. У цей період в історико-педагогічній науці з'являються праці вчених, «що пропагували ідеї педагогів минулого і були пов'язані з національною освітою, зі знанням історії батьківщини і рідного краю...» [7, с. 27].

Однією з перших праць, присвячених проблемам шкільного краєзнавства, була книга Є. Звягінцева «Родиноведение и локализация в народной школе» (1919) [9]. Автор, насамперед,

порушує проблему про відірваність школи від життя. Причиною цього, на його думку, була непристосованість навчальних планів і програм, підручників до місцевих умов, невідповідність учителів до краєзнавчої роботи в школі. Школою майбутнього, Є. Звягінцев вважає ту, в якій переважатиме не кількість навчального матеріалу, а його якість, наявність відомостей, що відповідають віку учнів та місцевим умовам. Є. Звягінцев виступав за наближення школи до місцевої природи та життя; вважав за доцільне локалізацію навчального матеріалу, тобто побудову всього навчально-виховного процесу в напрямі дослідження місцевої навколишньої природи, культури та життя; введення у навчальний процес краєзнавчих екскурсій та створення краєзнавчих музеїв; видання для педагогів краєзнавчих посібників та проведення літніх курсів з підготовки вчителів до краєзнавчої роботи; запровадження курсу краєзнавства в навчальний план інститутів, педтехнікумів та шкіл; перегляд навчальних планів та програм; створення підручників на місцевому краєзнавчому матеріалі.

У 1923 році Є. Клетнова видала посібник для викладачів під назвою «Изучение родного края» [13], у якому вмістила методичні рекомендації з вивчення рідного краю: історії, побуту, природи тощо. У вступі Є. Клетнова зазначала, що «...нам треба не тільки пізнати самих себе, але і ретельно вивчити свій рідний куток: вивчити кожен травинку, кожне деревце, кожне джерельце, пагорб свого рідного краю» [13, с. 3]. На думку автора, до вивчення рідного краю мають бути залучені всі верстви населення, а особливо велику роль в цій роботі має відігравати школа. «Вона (школа – Л. В.), – за словами Є. Клетнової, – повинна бути тим центром, який створює, об'єднує та керує роботою з вивчення рідного краю» [13, с. 3]. У посібнику запропоновано і план організації краєзнавчої роботи, до якої мають бути залучені учні.

У межах цього етапу в науковому обігу з'явилися й інші праці, що орієнтували на вивчення рідного краю в школі. До них можна віднести такі розробки, як «Познание местного края» (1925) А. Дзенс-Литовського та І. Абрамова

[1], «Краеведение и школа» (1925) Б. Ігнат'єва [12], «Краєзнавство в трудовій школі» (1926) за редакцією П. Волобуєва і П. Мостового [5], «Вопросы краеведения в школе» (1926) за редакцією В. Буданова і І. Сімонова [6], «Изучение родного края» (1926) М. Феноменова [23], «Краєзнавство в школі» (1929) Л. Миловидова [14], «Введение в краеведение» (1929) А. Большакова [3] «Изучение местного края» (1930) М. Муратова [15] та ін.

Отже, перший етап (1917–1920-ті роки) історіографічного аналізу проблеми шкільного краєзнавства 20–30-х років ХХ століття, як бачимо, обмежувався невеликою кількістю робіт, до того ж вони відзначалися відповідною ідеологічною спрямованістю. Очевидним також є той факт, що в Україні таких праць було написано мало, краєзнавчий рух в них майже не висвітлювався, хоч робота в республіці у цьому напрямі проводилася надзвичайно активно.

Другий період досліджень з питань розвитку шкільного краєзнавства (30-ті – перша половина 80-х років ХХ століття) охоплює великий проміжок часу, впродовж всього періоду простежується неоднозначне ставлення до розкриття сторінок історії шкільного краєзнавства.

Початок другого періоду (1930–1950-ті рр.) пов'язаний з розгортанням репресій, спрямованих проти української інтелігенції, нищенням національної еліти, руйнуванням національної ідеї та самосвідомості українського народу. Тому, аналізуючи дослідження цих років, можна констатувати, що розвідок з шкільного краєзнавства 20–30-х років ХХ століття майже не було. Якщо вчені й згадували про цей період у своїх працях, то зовсім коротко і епізодично. Це пояснюється тим, що сталінські реформи освіти 1930-х років зумовили цілком конкретні зміни у змісті і методології історико-педагогічної науки [7, с. 28–29].

З середини 50-х років ХХ століття зростає інтерес до вивчення рідного краю, з'являються праці вчених, методичні посібники з впровадження краєзнавства в школі. У 1954 році вийшов друком посібник А. Ставровського «Краеведческая работа в школе» [20]. Особлива увага в ньому приділялася запровадженню шкільного краєзнавства у навчально-виховному процесі школи. Шкільне краєзнавство, на думку автора, має забезпечити тісний зв'язок навчання з життям і сприяти підвищенню рівня ідейно-політичного виховання та політехнічного навчання учнів. Працюючи над виданням, А. Ставровський ставив перед собою такі завдання: визначити педагогічні принципи, зміст, форми та методи шкільної краєзнавчої роботи. Сам автор визнає свій посібник першою спробою узагальнення досвіду шкіл з метою розв'язання як загальних питань шкільного краєзнавства, так і організації поза-

класної краєзнавчої роботи в середній школі. Отже, здійснюючи характеристику розвитку шкільного краєзнавства у 20–30-х рр. ХХ століття, А. Ставровський назвав його таким, що не відповідало комуністично-ленінській ідеології, а тому, на його думку, заслуговує засудження.

У 1955 році була захищена кандидатська дисертація М. Рябка «Краеведение в советской школе» [18]. У дослідженні автор звертається до історії розвитку шкільного краєзнавства в Росії, до Жовтневого перевороту (1917 року). Вчений коротко зупиняється на періоді 20–30-х рр. ХХ ст., який, на його думку, відіграв важливу роль у розвитку краєзнавства в школах. Позитивним фактом М. Рябка вважає появу краєзнавчої літератури, відкриття краєзнавчих музеїв, місцевих краєзнавчих організацій. Автор пише про створення та діяльність Центрального Бюро краєзнавства РСФСР, про роботу всеросійських конференцій з краєзнавства, про видання російських краєзнавчих журналів «Известия центрального бюро краеведения» та «Краеведение». М. Рябка дослідив та узагальнив досвід вітчизняних педагогів-краєзнавців. Краєзнавство він називає широким суспільним рухом. Джерельну базу дисертаційної роботи становлять постанови, рішення та завдання, окреслені комуністичною партією.

Середина другого періоду (1960 – початок 1970-х рр.) пов'язана зі змінами у суспільному житті і частковими демократизаційними та де-сталінізаційними процесами, поступовим відходом від традицій відверто агітаційного характеру. Демократизм «хрущовської відлиги» розширив предметне коло досліджень з історії школи та освіти в Україні [7, с. 66].

У 1961 році вийшла праця А. Баркова «Вопросы методики и истории географии» [2]. Досліджуючи основи географії, вчений розглядає термін «шкільне краєзнавство» та історію його виникнення. Автор зазначає, що найбільшого розвитку краєзнавство набуло у радянський час, особливо у 20–30-х роках ХХ століття. Саме в цей період, на думку А. Баркова, з'явилася велика кількість літератури з шкільного краєзнавства, розвивалися нові форми краєзнавчої роботи, були створені відповідні краєзнавчі організації. Так, для об'єднання і керівництва краєзнавчим рухом було організовано Центральне Бюро краєзнавства РСФСР. Відмічаючи позитивні сторони у розвитку шкільного краєзнавства у 20–30-х роках ХХ століття, автор вказує і на недоліки. Він вважає, що минуле краю вивчалось без зв'язку з сучасністю, недосконаліми були комплексні програми. Тому, схвалює постанову партії та уряду від 25 серпня 1932 року «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі», в якій вказувалася основна форма організації

навчальної роботи в початковій і середній школі – урок з визначеною групою учнів за точно складеним розкладом занять і сталим складом учнів [2, с. 81].

У 1966 році П. Іванов видав працю «Педагогические основы школьного краеведения» [11], присвячену теоретичним питанням шкільного краєзнавства. Автор простежив еволюцію шкільного краєзнавства у зв'язку з історією педагогічної думки та школи, розкрив характерні педагогічні та ідеологічні особливості радянського шкільного краєзнавства, відібрав все цінне і корисне зі шкільної практики, що може бути узагальнено сучасною передовою методикою і використано в навчально-виховній роботі школи. На думку П. Іванова, краєзнавство здобуло широке визнання в новій радянській педагогіці як засіб зв'язку школи з життям та як один з елементів навчання і форма позакласної роботи, а нові шкільні російські програми відкрили широкий шлях для запровадження краєзнавства в школу, що сприяло відновленню змісту і методів навчання та переосмислення старої педагогіки і старої школи [11, с. 8].

Заключний етап другого періоду досліджень з шкільного краєзнавства (друга половина 1970-х – перша половина 1980-х рр.) – характеризується поверненням до сталінської схеми розуміння історичного процесу, дещо прикрашеної новими термінами. Як відомо, період «хрущовської відлиги» не був тривалим і проблеми національної школи в історико-педагогічних розвідках почали відходити на задній план.

Навчальний підручник для студентів «Краеведение», виданий К. Строевим у 1974 році був написаний відповідно до програми краєзнавчого практикуму «Краеведение», введеного до навчального плану природничо-географічних факультетів [21]. Підручник складався з двох частин. У одному з параграфів першого розділу автор розкриває теоретичні засади краєзнавства, подає історію шкільного краєзнавства. Період 20–30-х років ХХ століття він оцінює як позитивний, вважаючи його роками швидкого розвитку краєзнавства. На думку дослідника, це було пов'язано зі створенням єдиної трудової школи, поєднанням навчання з вивченням рідного краю, виникненням краєзнавчих організацій і гуртків, створенням Центрального Бюро краєзнавства РСФСР та шкільної краєзнавчої комісії при ньому. Інтерес до розвитку краєзнавства, як вважає К. Строев, був виявлений самою школою. Більше стало проводитися краєзнавчих шкільних екскурсій; в програми включалися самостійні спостереження, одним із завдань яких було виробити в учнів навички краєзнавчого вивчення рідного краю.

У 1977 році П. Івановим була видана ще

одна праця – «Основы школьного краеведения» як навчальний посібник для студентів [10]. У порівнянні з виданням 1966 року цю працю пронизує єдина лінія – завдання комуністичної партії та її ідеологія. У навчальному посібнику короткі відомості з історії шкільного краєзнавства подано в окремому параграфі. Періоду 20–30-х років ХХ століття автор відводить небагато місця. Як позитивний момент називає введення краєзнавства у комплексні програми, де воно зайняло в шкільному навчанні вагоме місце. Однак це не сприяло, на думку П. Іванова, розширенню обсягу знань учнів з основ наук, систематизації і послідовності їх вивчення. До недоліків автор також відносить використання вчителями краєзнавства як основи для здійснення методу проєктів. На переконання автора, цей метод ще не був перевірений на практиці і не міг сприяти систематичному засвоєнню учнями знань основ наук.

Отже, другий період (30-ті – перша половина 80-х років ХХ століття) характеризується різноманітністю і суперечливістю поглядів на розробку та запровадження краєзнавства у навчально-виховний процес шкіл, а також суперечливими поглядами на історію розвитку шкільного краєзнавства у 20–30-х роках ХХ століття. Дослідження, присвячені шкільному краєзнавству, на жаль, у більшості своїй сповнені ідеологічних оцінок і, водночас, не створюють реальної картини у галузі.

Третій період (друга половина 80-х ХХ століття – початок ХХІ ст.) – знаменувався значними змінами в житті українського суспільства. Воно стало більш демократичним і відкритим. Такі зміни позначилися на розвитку історико-педагогічної науки. На початку етапу характерним було звернення дослідників до аналізу і осмислення окремих явищ і процесів минулого, що раніше в силу різних причин не вивчалися. На початку 1990-х років у вітчизняній історіографії розпочалося повернення до висвітлення історії національної школи. З проголошенням незалежності України науковці позбулися ідеологічних обмежень, що довгий час гальмували розвиток педагогічної науки взагалі, а шкільного краєзнавства зокрема [7, с. 74–75].

Важливим джерелом інформації для нашого дослідження є колективна праця за загальною редакцією академіка О. Сухомлинської «Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933» [16]. Її автори відкривають нову сторінку історії національної школи. Текст праці насичений архівними матеріалами, подається системний аналіз розвитку шкільного краєзнавства у 1920–1930-х роках ХХ століття. Автори аналізують шкільне краєзнавство у змісті шкільної освіти, відзначають відсутність на початку 20-х років єдиного навчального плану та гостру потребу в

навчальній літературі, зміст комплексних програм, їх запровадження та погляди вчених на комплексну систему, викладання українознавчих предметів у школах України, краєзнавчу роботу та залучення до неї учнів. Як зазначають автори, краєзнавча робота відіграла позитивну роль у формуванні національної самосвідомості, любові до рідної землі, патріотизму у підростаючого покоління [16, с. 219].

У 2000 році з'явилася дисертаційна робота Н. Рудницької «Становлення та розвиток шкільного краєзнавства на Волині (1917–1932 рр.)» [17]. Вперше за роки незалежності було проведено узагальнююче дослідження розвитку шкільного краєзнавства у 20–30-х роках ХХ століття, на території тогочасної Волині. Опрацювавши архівні документи і матеріали, літературу досліджуваного періоду, дисертантка розкрила теоретичні, методичні та практичні основи краєзнавчої роботи учнів визначеного регіону; обґрунтувала сутність та шляхи реалізації краєзнавчого принципу у педагогіці 20-х років; визначила завдання та зміст шкільного краєзнавства у комплексних навчальних програмах; виявила основні шляхи та засоби вивчення краєзнавства учнями; розкрила основні форми позанавчальної краєзнавчої діяльності школярів. У своїй роботі Н. Рудницька виділила такі основні етапи у становленні та розвитку шкільного краєзнавства на Волині: а) пропедевтичний (1917–1920); б) становлення (1920–1925); в) розвиток (1925–1932).

Цього ж року М. Соловей була захищена кандидатська дисертація на тему «Краєзнавчо-пошукова робота учнів у загальноосвітніх школах України (1950–2000 роки)» [19]. У першому розділі «Теоретичні та організаційно-педагогічні передумови розвитку краєзнавчо-пошукової роботи учнів загальноосвітніх шкіл» автор звертається до історії виникнення шкільного краєзнавства. Не залишилися поза увагою дослідника 20–30-ті роки ХХ минулого століття. У своєму дослідженні М. Соловей розглядає діяльність Українського комітету краєзнавства, аналізує внесок його членів у розвиток краєзнавчої справи; праці вчених-краєзнавців, у яких узагальнюються педагогічні погляди того часу на сутність, принципи, функції і методику шкільного краєзнавства [19, с. 22]; торкається проблем з видання краєзнавчої літератури; відзначає позитивний вплив українізації на розвиток пошуково-краєзнавчої роботи. Автор звертається до досвіду вказаного періоду та рекомендує використовувати його у сучасних умовах. На його переконання «...20–30-ті роки були періодом, який відкрив нові можливості для розвитку краєзнавчо-пошукової роботи в школі» [19, с. 38].

У 2006 році В. Бугрієм було представлено дисертаційне дослідження «Становлення та роз-

виток системи краєзнавчої роботи в школах Північно-Східної України (20–30-ті рр. ХХ ст.)», в якому детально описується шкільне краєзнавство на означеній території [4]. У своїй роботі дослідник проаналізував тенденції розвитку змісту краєзнавства у навчальних програмах загальноосвітніх шкіл 20–30-х років ХХ ст.; з'ясував основні підходи до змісту та функцій краєзнавчої літератури в процесі навчання та виховання школярів; дослідив еволюцію форм і методів навчальної та позанавчальної краєзнавчої роботи, розкрив особливості підготовки вчителів до керівництва краєзнавчою діяльністю учнів вказаного регіону. Розглянувши ситуацію із забезпеченням краєзнавчою літературою шкіл Північно-Східної України, В. Бугрій вказав, які підручники використовувалися у школах регіону, але, на жаль, не проаналізував жодного з них.

У 2006 році вийшов навчальний посібник «Українське краєзнавство: сторінки історії» за авторства Г. Дем'янчука, Б. Дем'янчука та А. Дем'янчука [8]. У науковому виданні автори розкривають сторінки історії краєзнавства, його джерела та становлення. Особливістю цієї праці є те, що в ній наведено відомості про краєзнавчий рух у 20–30-х роках ХХ століття не лише на території УРСР, а й на Західній Україні. Можна сказати, що автори вперше розглядають розвиток краєзнавства на західноукраїнських землях, де у 20–30-х роках ХХ століття цей рух набув поширення, хоч і не такого значного як на території УРСР. У виданні вміщено велику кількість архівних матеріалів, описано діяльність краєзнавчих організацій і товариств, роботу вчених та їх вагомий внесок у загальну справу – видання краєзнавчої літератури.

Отже, у третьому періоді дослідники, вільні від ідеологічних обмежень, широко розкривають історію розвитку українського краєзнавства. З'являються праці, присвячені розвитку шкільного краєзнавства, в яких ґрунтовно висвітлюються умови запровадження краєзнавства у навчально-виховний процес шкіл, вищих навчальних закладів; розглядаються форми і методи організації краєзнавчої роботи. У своїх розвідках вчені намагалися розкрити правдиві, документально підтверджені відомості та факти 20–30-х років ХХ століття. Особливістю цього етапу є те, що аналіз запровадження шкільного краєзнавства стане позитивним досвідом демократизації та націоналізації освітньої діяльності на сучасному етапі.

Отже, історіографічний аналіз літератури з проблеми дослідження у трьох періодах розвитку історико-педагогічної науки дав змогу простежити ставлення вчених до проблеми розвитку шкільного краєзнавства впродовж багатьох років (1920-ті роки – початок ХХІ ст.). Окремими

науковцями робилися спроби систематизації та узагальнення досвіду впровадження шкільного краєзнавства у навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл у 20–30-х роках ХХ століття. Однак ці спроби не мали системного характеру і здійснювалися у зв'язку з дослідженнями інших проблем розвитку освіти. Упродовж радянського періоду вивчення зазначеної проблеми, певною мірою, було обмежене з ідеологічних міркувань. Лише у незалежній державі вивчення освітнього досвіду стало системним і цілеспрямованим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов І. С. Познание местного края / І. С. Абрамов, А. І. Дзенс-Литовський. – Л. : Колос, 1925. – 180 с.
2. Барков А. С. Вопросы методики и истории географии / А. С. Барков. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 264 с.
3. Большаков А. М. Введение в краеведение / А. М. Большаков; предисл. акад. С. Ф. Ольденбурга. – Ленинград : Прибой, 1929. – 208 с.
4. Бугрій В. С. Становлення та розвиток системи краєзнавчої роботи в школах Північно-Східної України (20–30-ті рр. ХХ ст.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бугрій Володимир Станіславович. – Суми, 2006. – 234 с.
5. Волобуїв П. Краєзнавство в трудовій школі / П. Волобуїв, П. Мостовий. – Х. : ДВУ, 1926. – 101 с.
6. Вопросы краеведения в школе / под. ред. В. П. Буданова, И. С. Симонова. – Л. : Брокгауз-Эфрон, 1926. – 172 с.
7. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Нестор Миколайович Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.
8. Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство : сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2006. – 296 с.
9. Звягинцев Е. А. Родиноведение и локализация в народной школе / Е. А. Звягинцев. – М. : Изд-во журн «Народный учитель», 1919. – 96 с.
10. Иванов П. В. Основы школьного краеведения / П. В. Иванов. – Петрозаводск : [б.в.], 1977. – 108 с.
11. Иванов П. В. Основы школьного краеведения / П. В. Иванов. – Петрозаводск : [б.в.], 1966. – 182 с.
12. Игнатъев Б. В. Краеведение и школа / Б. В. Игнатъев; Библ. шк. раб. – М. : Новая Москва, 1925. – 57 с.
13. Клетнова Е. Н. Изучение родного края / Е. Н. Клетнова. – М. – Петроград : [б.в.], 1923. – 49 с.
14. Миловидов Л. Краєзнавство в школі : зміст та методи праці / Л. Миловидов. – Х. : [б.в.], 1929. – 148 с.
15. Муратов М. В. Изучение местного края / М. В. Муратов. – М.–Л. : [б.в.], 1930. – 176 с.
16. Нариси історії українського шкільництва, 1905–1933 : навч. посібник / О. В. Сухомлинська та ін. ; за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
17. Рудницька Н. Ю. Становлення та розвиток шкільного краєзнавства на Волині (1917–1932 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Рудницька Неля Юріївна. – Житомир, 2000. – 219 с.
18. Рябко М. А. Краеведение в советской школе : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / М. А. Рябко. – Кривой Рог, 1955. – 227 с.
19. Соловей М. В. Краєзнавчо-пошукова робота учнів у загальноосвітніх школах України (1950–2000 роки) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Соловей Микола Васильович. – Київ, 2000. – 210 с.
20. Ставровский А. Е. Краеведческая работа в школе / А. Е. Ставровский. – М. : [б.в.], 1954. – 208 с.
21. Строев К. Ф. Краеведение : учеб. пособие для студентов естеств.-геогр. фак. пед. интов / К. Ф. Строев. – изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Просвещение, 1974. – 144 с.
22. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
23. Феноменов М. Изучение родного края / М. Феноменов. – М.–Л. : [б.в.], 1926. – 94 с.